

Universitetsbibliotekets utställningskatalog 51

Utställningsansvarig: Björn Dal

Tåget över Stora Bält,

Gravyr av Swidde i Pufendorfs *De rebus a Carolo Gustavo gestis commentariorum libri VII*, Nürnberg 1696.

Isen på Stora Bält rekognoserades av Erik Dahlberg och han gav den 4 februari klartecken. Kungen bestämde sig på natten för att gå över. Men dagen därpå var det tö och Wrangel var skeptisk. En kavalleriavdelning fick inte kontraordern och gick lyckligt över till Langeland. Då gav kungen order om framryckning. Mörkret hade fallit och snön på isen smälte där armén dog fram, man plaskade i vatten. Lördagen den 6 februari stod man på Langeland och under söndagen tog sig hela den svenska styrkan vidare över till Lolland, den ismarsch som visas på planschen. Efter en vilodag fortsatte hären över till Falster och på onsdagen stod man på Själland. Vägen låg fri mot den danska huvudstaden och det djärva företaget ledde till freden i Roskilde.

När Skåne blev svenskt

Utställningen pågår 22 feb - 10 maj 2008

UNIVERSITETSBIBLIOTEKET
Lunds universitet

Med freden i Roskilde den 26 februari 1658 inleddes en orolig tid som kulminerade med danskarnas försök att återta Skåne 1675-79. Många är de skildringar som försöker ge perspektiv på denna dramatiska tid i Skånes historia, från samtida framställningar som hyllar kungar och fältherrar till vår tids snapphaneromantik. Den historiska forskningen försöker öka förståelsen och balansera bilden av en svunnen tid då kungen själv anförde hären men kanske inte var så viktig för gemene man.

”När Skåne blev svenskt hade inte alla människor samma rättigheter och skyldigheter som i ett modernt samhälle. Tvärtom, kan man nästan säga. Alla hade snarare olika rättigheter beroende av vilka privilegier just deras sociala grupp eller deras stad eller by eller provins hade. Det var också ett samhälle där det fanns många andra identiteter än den nationella. Man var t.ex. också protestant, borgare och malmöbo. Vad det betydde att vara svensk i detta sammelsurium av identiteter är fortfarande något forskare arbetar med. Det viktigaste är dock att det inte hade samma allavgörande betydelse som i dag.” (Sanders, 2006)

Enligt fredsavtalet undertecknat i Roskilde den 26 februari 1658 skulle befolkningen i Skåne få behålla sina gamla lagar och privilegier. Det var bara de så kallade svenska fundamental-lagarna som man skulle underkasta sig, t.ex. skulle man vara lojal med den svenske kungen. Det fanns 1658 inte någon strävan hos den svenska regeringen att integrera Skåne i det svenska riket. Skånes särställning skrevs in i vad man kan kalla en skånsk grundlag, Malmö recess, som förhandlades fram vid en skånsk lantdag 1662. I Europa var det mycket vanligt att områden bytte furste och det skedde ofta på just detta förhandlande sätt.

Skåne hade varit en välintegrerad del av det danska riket, när det blev svenskt blev det en speciell provins i svenska riket. Det är därför riktigare att säga att Skåne efter 1658 förskånskades än försvenskades. Det gamla danska blev i ett svenskt sammanhang skånskt, och man fick lov att behålla det.

Skåne var på detta sätt en provins fram till 1675. Då försökte danskarna återerövra Skåne i det som kallas skånska kriget. Svenska och danska soldater drog runt i området fram till 1679. Det är ett alldeles vanligt våldsamt 1600-talskrig som drabbade civilbefolkningen och har gett upphov till de historier om svenskarnas våld och mord på skåningar som återfinns i berättelserna om försvenskningen av Skåne. Här finns också historierna om snapphanarna, gerillasoldater som bekämpades av svenskarna och blev en del av krigets oro och våld.

Flyktingarna

Migrationen i gränsområdet kring Öresund under 1600-talets andra hälft har varit föremål för flera vetenskapliga undersökningar. Riksgränsen mellan Danmark och Sverige flyttades med ett penndrag och klöv ett danskt kärnområde. Det nya gränsområdet fick konsekvenser för befolkningens rörelsefrihet.

Varken före eller efter skånska kriget kan den nya gränsen betecknas som en järnridå. Kriget orsakade flyktingströmmar över Sundet, men efter kriget skedde ett återvändande till Skåne. Kontakterna mellan den tidigare östdanska befolkningen och danskarna väster om Sundet fortsatte. Detta verifieras också i Universitetsbibliotekets tidigare utställning om Kilian Stobaeus genom mängder av dokument över hundratals bokförvärv från bokförare i Köpenhamn från 1720-talet.

Försvenskningen

Ett sätt att påskynda försvenskningen i Skåne var spridningen av böcker på svenska. Enligt en hemlig uniformitetsorder från år 1678 skulle svenska böcker användas vid ungdomens undervisning. Det blev biskop Canutus Hahn som vid sitt tillträde 1680 fick uppgiften att genomföra denna folkundervisningsuppgift i Lunds stift.

Boktryckaren Vitus Haberegger fick i uppdrag att trycka biskopens ABC-böcker och katekeser. Denne landsflyktige ungerske adelsman hade köpt Matsens boktryckeri i Köpenhamn och 1666 blivit guvernementsboktryckare med 200 daler silvermynt i årslön. Från officinen i Malmö är känt Fuhrmans almanacka och en likpredikan från 1667, båda på danska! Han flyttade 1668 till Lund men återvände till Malmö 1675 till följd av krigsoroligheterna.

Våren 1681 tryckte Haberegger i malmö en ABC-bok och en katekes. Prosten Aquilonius i Ingelstad hämtade den 7 april sina 110 katekeser och prosten Arenchil i Vemmenhög hämtade ABC-böcker i maj månad. Så spreds de svenska trycken sakteliga till församlingsborna – under hösten 1681 påminner biskopen ett flertal gånger om att böckerna skulle hämtas i Malmö. Att det gick trögt berodde bland annat på att vissa prostar inte var så helhjärtat intresserade av uniformiteten och att det säkert inte var så lätt att kräva betalning för något som församlingsborna inte hade behov av. För den vanliga människan var två saker viktigast när det gällde böckerna - religionen och ekonomin. Man ville ha de texter man var van vid och om den nya svenska katekesen var religiöst korrekt – ja då hade man den ju redan på danska. Byte av katekes betydde i alla fall inte byte av språk, de svenska böckerna var mera en markering från den nya staten.

Kartograferna var snabba på att uppdatera sina kartor, denna över södra Götaland är utgiven av Sanson 1659 och omfattar "les Provinces de Schonen ou Scanie, Hailande, et Bleckinge; aujourd'hui de la Couronne de Suede".

Katekesens upplaga kan från bevarade uppgifter beräknas till 2000 exemplar och det är troligt att det också kan ha gällt ABC-boken. Inga exemplar av vara sig ABC-bok eller katekes finns bevarade. Det är betecknande att böcker som varit billiga i inköp och kunnat användas av flera generationer ofta slitits ut. Det finns alltså skäl att inte kasta defekta och söndriga gamla tryck om vi ska få en möjlighet att se något av det Haberegger tryckte för biskop Hahn. Pliktleveranserna av svenskt tryck, som räddat många småtryck till eftervärlden, kom att gälla UB först från 1698.

Det Nationalhistoriska Museum på Frederiksborgs Slot

Corfitz Ulfeldt – den danske landsförrädaren

Corfitz Ulfeldt föddes 1606 på Hagenskov slott på Fyn, son till rigskansler Jakob Ulfeldt och hans hustru Birgitte Brockenhuus. Han nådde en position som Danmarks rikaste och mäktigaste man. Christian IV upphöjde honom till rikshovmästare och han gifte sig med kungens och Kirsten Munks dotter Leonora Christina.

Efter Christian IV:s död 1648 styrde Ulfeldt Danmark i flera månader innan svågern Frederik III utsågs till tronföljare. Förhållandet mellan dessa härsklystna herrar blev inte bättre av att deras gemåler hatade varandra. Ulfeldt gjorde allt han kunde för att inskränka Fredriks makt vilket resulterade i att kungen inledde en undersökning mot Ulfeldt där misstankar stärktes om att han förskingrat hundratusentals daler från öresundstullen som han personligen administrerade.

Ulfeldt gick då i landsflykt och tog svensk tjänst. När Karl X Gustav 1657 invaderade Danmark anslöt sig Ulfeldt till hären. Han lånade också den svenska kungen 150.000 riksdaler, säkerligen stulna från den danska staten. Med förrädaren och hans pengar erövrade Karl X Gustav nästan hela Danmark.

Ulfeldt belönades rikligt för sina tjänster. Han fick tillbaka all konfiskerad egendom i Danmark. Därtill fick han fyra gods på Fyn och hela Langeland. I Skåneland fick han omkring 900 gårdar och Sølvesborgs slott och län.

På den bokliga sidan blev han också väl belönad. Till Malmö förde han en stor del av landsdomarens Jørgen Seefelds bibliotek på Ringsted Kloster, Danmarks största och dyrbaraste privatbibliotek – de resterande nära 5000 volymerna skänktes av Karl X Gustav till hovrådet Peter Julius Coyet. Ulfeldt plundrade också Otto Krags bibliotek på Egeskov.

Corfitz Ulfeldts fortsatta liv ser närmast ut som ett manus för en äventyrsfilm. Han kom snart på kant med Karl X Gustav och dömdes till husarrest i väntan på rättegång,

anklagad för att ha röjt stormningen av Köpenhamn under det andra danska kriget. Men han lyckades fly med hustrun Leonora Christine till Danmark, där de fängslades och sattes på Hammershus fästning på Bornholm. Märkligt nog blev de frisläppta efter en böneskrift och att de avstått från allt de ägde.

Under en resa 1662 erbjöd Ulfeldt Danmarks krona till kurfursten Wilhelm av Brandenburg, men denne avslöjade hans planer på att störta den danske kungen. Ulfeldt dömdes nu till döden i Danmark men man fick aldrig tag på honom, han dog jagad och utfattig i Tyskland. Hans gård vid Gråbrødretorv i Köpenhamn revs och det restes en skampåle på vilken det står: ”Førrædaren Corfitz WF Til Ævig Spott Skam oc Skiændsel”. Hustrun, kungadottern Leonora Christina satt 22 år fängslad på Köpenhamns ”Blå Tårn”.

Peder Winstrup

Biskopen i Lunds stift Peder Winstrup var en myndig och maktlysten prelat som kom att spela en viktig politisk roll under den svåra brytningstid då banden med Danmark skulle klippas.

Han var född 1605 i Köpenhamn, son till biskopen i Roskilde Peder Jensen Winstrup, och dog i Lund 1679.

Peder Winstrup blev den förste biskopen i Lunds stift efter det ärkebiskopsämbetet avskaffats under reformationen och Lund inte längre var den danska kyrkans centrum. Han tillträdde 1638 knappt 33 år gammal och verkade ända till 1679.

”Utrustad med en hög och ståtlig gestalt, skarpt markerade anletsdrag, en ljudande stämma och adelig hållning i hela sitt väsende, kunde han ej annat än väcka uppseende hvar han drog fram. Som talare var han i synnerhet beundrad, och ”när han slog i predikostolen”, skriver den famöse Ohger Fulede i ett loftal öfver hans makalösa uppträdande vid Carolinska akademiens inauguration, ”liknade han Vulcanus, när denne slog Jupiter för pannan så hårdt att vishetsgudinnan Minerva fullvuxen framsteg derur.”

När han upphäufde sin röst, skall det hafva hörts som ”åskeknallar, hvilka kommit hvar åhörare att darra och framkallat svettddroppar i tempelhalvvet” osv. Läser man nu denna inaugurationspredikan, kommer den likväl mera gäspning än darrande åstad ...” (*Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 1855).

Kanske var Winstrup Lunds förste boktryckare. Han hade enbart för tryckandet av sitt mäktiga verk *Pandectæ Sacrorum* inrättat ett eget boktryckeri på sin ”Sædegaard Ste Peders Closter, liggendis strax uden for Lund” (Värpinge). Verket utkom i två tjocka foliovolym 1666-74.

Universitetets Konstsamling, Universitetsbiblioteket

Erik Dahlberg, detalj från teckning över slaget vid Lund 1676 med Allhelgonaklosteret och Allhelgonakyrkans ruin. Foto Kungl. biblioteket.

Winstrup, universitetet och biblioteket

När Karl X Gustav landsteg den 5 mars 1658 i Helsingborg mötte honom Lundastiftets mäktige biskop Peder Winstrup i spetsen för det skånska prästerskapet och en del av adeln. Med en ståtlig oration på latin tillförsäkrades konungen hans och prästerskapets trohet. Vid ett senare möte med konungen ska Winstrup ha fått uppdraget att framlägga en plan för grundandet av ett lärosäte i Lund.

Winstrups betänkande förelades kungen 1658 men föranledde inget beslut. Karl X Gustav funderade istället på ett nytt krig för att erövra hela Danmark och han tänkte i så fall flytta Köpenhamns universitet till Göteborg.

Men Karl X Gustav dog 1660 och diskussioner om ett universitet i Lund dröjde flera år och då hade Winstrup fallit i onåd och hölls utanför diskussionerna. Beslutet om grundandet av Lunds universitet fattades den 19 december 1666. Att det blev Lund berodde på att lundensarna önskade det och att de hade domkapitelgodset som kunde betala lärarnas löner.

Enligt akademiens konstitutioner förutsattes att prokansler är identisk med Lunds stifts biskop, men Winstrup förbigicks när hovpredikanten Bernhard Oelreich erhöll prokanslersämbetet. När Oelreich senare blev superintendent över Bremen och Verden 1672 inträdde Winstrup som prokansler.

Biblioteket fick 1671 ett rum för böckerna och domkapitlets böcker överfördes i akademiens ägo. Därmed föddes Universitetsbiblioteket.

Det gamla kronogodset Lundagård hade Peder Winstrup köpt av sin släkting historiografen Vitus Bering. Efter Winstrups död 1679 lät arvingarna ”palatium Winstrupianum” förfalla. När en lokal reduktionskommission arbetade i Skåne 1687-88 tillskrevs Lunds universitets speciella gynnare kanslern Erik Lindsköld med anhållan om att han skulle försöka utverka att huset blev till akademien ”donerat och förlänt”. Så blev det också, det kungliga donationsbrevet är daterat 1688. Lundagårdshusets yttre var väsentligen detsamma som idag bortsett från den tredje våningen som tillkom senare. Huset var i uruset skick och det dröjde till 1690 innan biblioteket kunde flytta in i sin första lokal, ett rum på östra sidan. Huset blev under 217 år universitetsbibliotekets hemvist.

Krigen om Skåne

Svenskarna angrep 1643 Danmark i Holstein, Jämtland och Skåne. I freden i Brömsebro 1645 fick Sverige Härjedalen, Jämtland, Gotland, Ösel och Halland på 30 år och Sverige fick total tullfrihet i Öresund.

1657 ville Danmark revanschera sig och förklarade Sverige krig. Det resulterade i att Karl X Gustav lämnade krigsskådeplatsen i Polen och angrep Danmark, gick över isen och belägrade Köpenhamn.

Fred slöts i Roskilde 1658, men den bröts snabbt av svenskarna som ville lägga hela Danmark under sig. Det misslyckades och den två år gamla fredsöverkommelsen konfirmerades i stort sett i Köpenhamn 1660.

Danmark avträdde Halland, Skåne, Bornholm, Bohuslän och Trondheims län till Sverige.

Danskarna försökte under kriget 1675-79 återta Skåne, vilket misslyckades. En sista dansk offensiv gjordes 1710 då man landsteg vid Råå.

Skåne förblev svenskt.

Fredsavtalen i Roskilde innehåller stort och smått. Utöver punkten om att ”evig fred ska råda mellan rikena” och ändringar av gränserna reglerades personliga skulder till hertigen av Holstein och Corfitz Ulfeldt och de för Sverige skymfande tapeterna på Fredriksborgs slott skulle målas över.

Detaljbilderna på sidorna 1 (Stångby i brand), 2 och 3 är från den stora odaterade gravyr som bär texten *Relation om slaget hållit emellan then stormächtigste Konung Carl then XI i Sverige och Christian then V i Dannemarck widh staden Lund i Skåne den 4 dec åhr 1676*. Det är troligt att den bygger på en teckning av Erik Dahlberg och den kan vara graverad av Willem Swidde.

Utställningen bygger bl.a. på följande källor:

Stig Alenäs, *Lojaliteten, prostarna, språket*, 2003.

Jens Lerbom, *Flyttare, flyktingar, återvändare i: Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum*, 2007.

Hanne Sanders, *Nyffiken på Danmark – klokare på Sverige*, 2006

Steffen Heiberg, *Enhjørningen Corfitz Ulfeldt*, 1993